

Десимир ТОШИЋ

ПРЕ ЧЕТИРИ ДЕЦЕНИЈЕ – 13 ГОДИНА РОБИЈЕ ЗА ЈЕДНУ КЊИГУ

ВАНРЕДНИ СЛУЧАЈ – МИЛОВАН ЂИЛАС

После свега што су преживеле Источна и Западна Европа у току једног века, лако је говорити о патологији и народа нешто старијих него што је наш и нешто цивилизованијих него што смо ми. Патологија подразумева скуп манифестација и знакове болести која повлачи морбидне последице, што на крају производи одређену врсту моралне, чак и менталне поремећености и неуравнотежености. Наравно, претпоставка је да примера политичке патологије има на свим странама. То, пак, не пориче право да говоримо и пишемо о једном случају, о једном примеру који чак и не мора да има непосредних и погубних последица, али у сваком случају приказује бар делимично стање нашег знања и наше свести, наших емоција и наших дезоријентација. Реч је о „случају Милована Ђиласа” (1911-1995), о човеку књижевнику, човеку револуционару, човеку робијашу и човеку дисиденту. Кад сам чуо да ће пре три године доћи до тужбе против угледног магазина који је објавио „једно мишљење” о нашем јунаку, био сам против те тужбе из разлога који наводим већ више од једне деценије. Случај Милована Ђиласа не може да се решава и реши ни преко судова ни преко полемике. Садржајност личности, многострукост делатности, врхунски резултати рада под најтежим, драматичним условима, преобраћање револуционара у хуманисту и патња, самокажњавање, све то захтева довољно познавање чињеница, много студиозности коју не поседују наша популистичка пискарала, наше мноштво надобудних скрибомана.

С друге стране, не прихватамо ни једног часа одбрану магазина да је објавио само „једно мишљење”, противно субјекту, као што је објављивао и друга мишљења супротна првом. Не зато што не прихватамо дија-

лог, дебату, сукоб мишљења него зато што водимо рачуна о циљевима колико и о методама. Не могу се у дијалозима, дебатама и сукобима мишљења употребљавати недозвољена средства. Како можемо да расправљамо ако један човек пружа аргументе а други псује и клевета? Мишљења – да, али псовке и клетве – не.

Милован Ђилас није „обичан човек”, није један од књижевника пре Другог светског рата. Са седамнаест година објавио је причу у омладинском часопису *Венац*. Посветио је свом школском другу, Милану Бандовићу (1911-1993), пре рата прваку Земљорадничке странке, за време рата једном од интелектуалних вођа „националног (четничког) покрета” Црне Горе. Био је Бандовић заробљен 1944. године од стране партизана, позвао се на друга Милована, друг Ђилас отишао у партизански затвор и спасао му живот. Бандовић је скончао живот као емигрант у Шпанији и пред смрт почео да се пријатељски дописује с Милованом, тада једним од најзначајнијих дисидената комунистичке Европе, у ред са Сахаровим и Солжењицином. Не вреди ли ова прича жива и најживљенија за једну посебну причу?

Само у београдској *Полицији* пре 1941. године књижевник Милован Ђилас објављује 40 прича. Почео је да пише 1931. године, скоро редовно, било му је двадесет година. Једну му је причу *Полиција* и наградила. Објављивао млађани писац, после *Венца* и *Полијике*, такође и у *Записима*, *Мисли*, *Јужном погледу*, *Књижевном северу* (Суботица), *Вољи*, *Смени*, *Живоју и раду*, *Младој Србији*, *Младосији* (Загреб), *Линији*, *Зетском гласнику*, *Књижевном крућу*, *Разврију*, *Прејледу* (Сарајево), *Алманаху подгоричких средњошколаца*, *Слободној мисли*, *Књижевном савременнику*, *Нашој сиварности*, *Нашем живоју* (Нови Сад), *Култури* (Загреб), *Знаности и живоју* (Загреб), *Жени данас*, *Младој култури*, *Умјености и кријици*. Кад све ово зна, ако зна, човек стане и пита се: како је могао један угледни магацин да да гостопримство јуначини под псеудонимом да ова обележи Ђиласа – који је у међувремену од своје двадесетдруге до своје двадесетпете године лежао три године робије у краљевском затвору – обележи као хомицидалног манијака?

Априла 1941. године настаје драма, не само његова, него и драма његове породице, драма читавог једног народа, драма младе државе од једва двадесеттри године. Најпре, драма породице: Милован у партизанском Врховном штабу у Београду, потом послат јула 1941. у Црну Гору да руководи партизанским устанком против италијанске окупације. Од тог времена у току три и по године гину отац Никола, два брата и једна сестра. Крви на све стране, до колена, у породици, у племену, у народу, у целом југословенском простору, али највише крви у Црној Гори, не толико због италијанског и, доцније, немачког окупатора, колико у међу-

собним трогодишњим партизанско-четничким обрачунима, у грађанском рату какав нисмо имали у историји и какав није имао ни један народ у окупираној Европи.

У Црној Гори, Милован Ђилас није остао ни пуна четири месеца. Још нема „левих скретања” – убијања сопствених партијских чланова. Још нема „Пасјег гробља” од јануара 1942. Још нема јавно објављиваних спискова са завршницом: „наставља се”. Не вреде многобројне појединости, историјске чињенице – за многе људе: за све је крив Милован Ђилас, за све је он одговоран, он је лично побио мноштво људи... „Рече ми један чоек”, да ми је „причао први муж његове свастике из првог брака да је његов друг видео како је Ђилас пред Брозом и Ранковићем извео ’чоeka’ из строја и стрељао...” То причају бивши комунисти, бивши партизани који су све гледали и остајали комунисти и партизани, признавали да је партизански покрет био банда сангвиничних убица, и учествовали у њему. И ови и овакви доносе суд данас о Миловану Ђиласу, после неких 60 година?!

Ђилас долази у Србију првих дана новембра 1941, када партизанска Ужичка република колапсира. Повлаче се партизани у Санџак, потом одлазе у Босну. Дакле, Ђилас више није у Црној Гори, али он је опет за многе наше крвожедне игноранте крив и одговоран за све што се у закрвављеној Црној Гори и пре и после новембра 1941. године догодило. Он као да наређује из Босне, из Врховног штаба, кога треба убити у сваком селу и у сваком срезу и у свакој јединици, само он, не Сава Ковачевић, ни Блажо Јовановић, ни Моша Пијаде, ни Иван Милутиновић и стотине и хиљаде других партизанских команданата и комесара, разних врста руководиоца. Не, партизанским покретом командовао је и политички усмеравао само један човек. Не Броз, не Ранковић, не Кардељ, само Милован Ђилас. Он је командовао свим јединицама у исто време, он је председавао свим преким и другим партизанским судовима, он је комесаровао свим борбеним четама, батаљонима, бригадама, дивизијама, армијама. Само један човек! Сви су остали били његови послушници: и Броз и Ранковић, и Сава Ковачевић и Кардељ, и Иван Милутиновић, и Блажо Јовановић, и Пијаде, и Пенезић. Остали, на хиљаде, били су невини...?

За извесне кружоке нашег јавног мњења, некада комунистичког и „модерног”, или сада новопеченог антикомунистичког, националистичког и монархистичког, православно осветољубивог, чињенице не постоје, књиге не постоје, документа не постоје, признања се не признају, позитивна сведочанства се не виде, не чита се ништа, само се цела филозофија, или оптужбе и клевете, своде на оном јадном „рече ми један чоек”. Милованов син Алекса рече недавно београдској *Политици*: „Отац је такође у својим мемоарима био суров према себи”. Али ко од наших гени-

јалаца чита Милованове мемоаре? У једној другој прилици, у новосадском *Дневнику* понавља Алекса сличну мисао: „Знам да мој отац није био светац”. А ко је био светац у грађанском рату, а био је некакав командант или комесар – нека се јави! Да нису четнички команданти били свеци? Поп Ђујић, Ђуришић, Кесеровић, Калабић, Радовић Кондор, Раковић, гардијски официр у смедеревском крају Лазовић?

Револуционарна власт после Другог светског рата почела је да објављује 1949. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату, а завршила објављивање 1968, када је Милован Ђилас био отпуштен после девет година робије. Објавила је неких 150 књига, сваку са по више стотина страна. Да ли су наши људи, и уредници, и писци писама, погледали тај Зборник, бар једну од 150 књига? Да ли погледају само, не да верују свакој белешци, да виде шта могу да нађу о „отпаднику револуције и социјализма”. Да нађу рецимо да је Ђилас (послат у Црну Гору крајем марта 1943, дакле није био тамо неких пет месеци), писао један извештај заједно са Митром Бакићем, а друго писмо писао сâм. Писао је да су партизански односно комунистички „политички погрешни ставови” по „свим основним питањима...криви...зашто је четнички покрет у Црној Гори добио толико маха и да су се у таквој ситуацији партизанске јединице пред првим јачим непријатељским ударом почеле распадати и многе чак почеле прелазити на страну четника у Херцеговини”. Потом Ђилас и сам пише из Црне Горе Врховном штабу тог истог дана, 27. марта, да масовне смртне пресуде „уносе страх и трепет не само у становништво, него и у саму партију”... Да није то неки други Милован Ђилас коме забрањују да умре у свом кревету или су наши острашћени скрибомани читали нешто ако не свих 150 књига Зборника, читали, бар по регистру, само материјале који говоре о „највећем злочинцу” наше историје? Ако им је то било зазорно и превише да савладају, зар нису погледали књигу Момчила Ђорговића „Ђилас” из 1989. године, кад је почело нешто слободније да се пише? Милован објашњава шта су значила лева и друга „скретања”. Дошла је директива после првих победа совјетске армије, „о другој фази револуције”: „Кад пошаљете такву директиву која се поклапа са унутрашњим превирањима добијете та претеривања”. И додаје сам Ђилас: „У том периоду нисам био у Црној Гори, било је то крајем 1941, и првих месеци 1942. Био сам у Ужицу и у Новој Вароши”... „У Херцеговини су та скретања добијала још жешће форме него у Црној Гори”. Да ли су ове речи биле демантоване било од историчара било од самих учесника у НОБ-у?

Професор др Бранислав Ковачевић у својој књизи „Ђилас, Херој – Антихерој” (Титоград, 1991), наводећи рад Божа Љумовића „Партијска застрањивања у Црној Гори у години 1941. до прве половине 1942”, раз-

говара са Ђиласом о левим скретањима, о репресији над самим комунистима и, посебно, о репресијама над противницима, четницима. Види се једна недоумица: да ли Броз није иницијатор левих скретања? „Али стрељај свакога, макар био члан Покрајинског руководства, ако испољи колебање или недисциплину”. Те командантове речи биле су упућене непосредно Ђиласу јула 1941, који одлази у Црну Гору. Ђилас сматра да ово упутство не треба видети као иницијативу за лева скретања него борбу за дисциплину у Партији и у НОБ-у. Међутим, поставило се још једно питање у тој расправи: ако је Ђилас новембра 1941. повучен из Црне Горе због његових „левих скретања”, зашто га Врховни штаб шаље крајем марта 1942. у Црну Гору да смири „лева скретања”? Ђилас није никада спорио да је био идеолог „дисциплине” у Партији и НОБ-у, дакле није био „партијски егзекутор” него „идеолог дисциплине”. У сваком случају, историјска је чињеница да Ђилас није био у Црној Гори за време појаве „Пасјег гробља”. И то једном треба прихватити.

ПОЛИТИЧКЕ ОПТУЖБЕ ИЗ НЕЗНАЊА ИЛИ ПАКОВАЊЕ КРИВИЦЕ

Две су оптужбе колико незналачке толико и будаласте. Најпре о такозваним административним, републичким границама између појединих области установљених доласком партизана-комуниста на власт 1944/45. године, о границама које је тобоже исцртао сам Ђилас. И друга, да је Ђилас „измислио” црногорску нацију.

Изузев косовских граница из 1945/46 све су унутрашње југословенске области постојале не само пре 1945. него и пре 1918. године. Све су оне биле или етничке (Словенија) или историјске (Босна, Хрватска, Србија, Македонија). На пример, граница Хрватске и Босне је од краја XVII века после договора између Турског царства и Аустрије. Узгред речено, кад је краљ Александар „цртао” границе својих бановина 1929, он је утврдио границу између Врбаске бановине (босанска Крајина на западу) и Савске бановине тамо где су оне настале крајем XVII века, тачно оне које су биле и 1946. То су биле историјске границе које, наравно, нису одређивали народи те две области нити њихови изабрани представници, али су оне трајале и сви су их пре 1944/45. прихватили не као коначне „државне”, али као историјске границе између две југословенске области. Ђилас је учествовао, међутим, у утврђивању коначне границе у Срему, само у Срему, и то у оквиру једне комисије коју је он предводио. Била је реч само о селима и варошицама, и придржавало се начела етничких већина у тим областима.

Друга измишљотина је да је Ђилас „створио” црногорску нацију. Без обзира шта мислимо о националној садржини Црне Горе и о њеном др-

жавноправном статусу, и без обзира колико су се Ђиласови акценти о црногорству у међувремену разликовали, треба само погледати чланак из доба Ђиласове власти, дакле, 1. маја 1945, објављен у првој Ђиласовој *kwi zi posl er at a pod nasl ovom " ^ l anci "* (*Култура*, 1947). И то је битно:

„Црногорци, несумњиво, припадају српској грани јужнословенских племена”. –

„По племенској традицији (тј. поријеклу) Црногорци се осјећају, а и јесу Срби (српска племена у Сриједњем вијеку, српска раја, српски народ под Турцима), али су они у националном погледу данас и нешто посебно, своје црногорско...”

Ђиласова породица није била бјелашка, али не треба заборавити да су црногорски зеленаши захтевали, с једне стране, посебну федералну јединицу за Црну Гору у оквиру прве Југославије, пре 1941, иако су били, с друге стране, како би се данас рекло, „српски националисти”. Они нису негирани да су припадали, како би Ђилас рекао, „српском племену”. Црногорски зеленаши су, у погледу националне припадности Црногораца, увек полазили од става да су Црногорци – Срби. Дакле, ничега заједничког с данашњим црногорским „индепендистима” и њиховим ставовима о државностима. Црногорску државност нико није могао да пориче ни пре 1918, ни после 1945. Али оно што не знају Црногорци игноранти, „индепендисти”, то је да је једно државност а друго је држава. Црногорска држава је постојала преко једног века у новом добу, а државност постоји од 1945, чак и за време Милошевића.

Да бисмо боље обојили игноранцију наших инфантилних доушника и потказивача, додајемо белешку из књиге Момчила Ђорговића: разговара Милован са својим оцем Николом који му каже – то сам Милован препричава: „Ако Црногорци нијесу Срби, онда Срба и нема...”

Да ли наше незналице верују да би Милован Ђилас – у доба најжешће протитоистичке еуфорије на Западу – добио Награду слободе у Сједињеним Државама, награду коју су претходно примили поред Винстона Черчила, Карл Попер и Андреј Сахаров, да су ти људи који су делили награду веровали да је Милован Ђилас само један комунистички репресивац? Да ли би се појавио *Зборник радова* о Миловану Ђиласу 1996. године у коме сарађују идејно-политички најразноврснији сарадници, њих 25, од Лорда Овена до Славољуба Ђукића и Владе Стругара, од Колишевског преко Тепавца до Драгана Марковића? Да ли је неко од наших пискарала погледао и једну од ових књига?

На крају два питања за све нас, за све који увиђају значај личности и рада Милована Ђиласа, и за оне који негирају његову вредност – да ли је Милован контроверзна личност, и друго, зашто се то само њему суди и пресуђује, а не свим оним републичким министрима унутрашњих посло-

ва после Другог светског рата, свим шефовима Одбора за заштиту народа (ОЗН-е), у свим републикама и свим окрузима? Зашто се још увек носи венац на гроб Слободана Пенезића и у исто време предлажу се имена сарадника окупатора у Недићевој администрацији за имена нових улица по Београду, по главном граду?

Не, Милован Ђилас није контроверзна личност која је скакала са позиције на позицију, од екстремисте до опортунисте. Он није уобичајени прототип који у младости вијори заставом револуције, а пред старост одлази у функционере који спремају своје пензије. Он није био онакав члан Савеза комуниста, и један од његових вођа, који би, пошто промени мишљење и падне с власти, постао приземни, неуротични, остарели антикомунист који сваког петка на телевизији држи тираде против комунистичких „остатака” у јавном мњењу или у владајућем кадру! Тачно је само то да се у њему, Миловану Ђиласу, јављају сумње и ломови од првог дана када је срео, као представник југословенског владајућег Политбироа, никог другог него „сунце које се рађа сваког јутра” – Јосифа Висарионовича Стаљина. Револуција у Миловану не умире, умире представа о једној револуцији – револуцији стаљинизма. Он подсвесно припада лењинистичкој револуцији, отвореној и нападној, искрено репресивној. Ђилас нема ничег од стаљинистичког византизма који краси и Броза, и Кардеља, и Ранковића, њему не одговара монструозност лажи стаљинистичког устава од 1936. у коме се држава обавезује да ће помагати све могуће манифестације и демонстрације у земљи. Ђилас није контроверзна, али је можда конвертитска личност, у позитивном значењу, једина конвертитска личност међу водећим партизанима и водећим комунистима. Конвертит је, јер верује, иако у његовом друштву религиозност, општа, не стоји високо, не цени се, не поздравља се аплаузима. Нашој средини, бар данас, далеко је ближи голуб превртач који промени четири странке у четири године, и по обичају потказује претходну странку у којој је својевољно био. Код Ђиласа, независно од ове квалификације, постоји увек, и пре и после рата, и пре и после власти, снажна хуманистичка мотивација.

Да, Милован Ђилас је верник револуције коме се привиђа, такорећи од првих дана педесетих година, да се револуција налази на другој страни, да је комунистичка револуционарна власт била после 1945. као помамна, да човеку и друштву морамо прићи на други начин, жртвом му прићи, кајањем које се своди на клечање пред фарсичним првосвештеницима или давањем писмених изјава пред командантима регрута! Не, Милован Ђилас приноси своју жртву револуцији хуманизма. Пресуђује себи, пре него што су му Бровози, Пенезићи, Ранковићи, Кардељи одредили девет година, више месеци у самици и забрану појаве у јавности

неке четири деценије. Не жели Ђилас да се искупи антиреволуцијом за своје грехе које не крије, ниједне, али жели да каже истину о животима револуционара пре 1941, о револуционарима после 1941, о паду револуционарних богова после 1945. и 1948. године. Објашњавајући драму братства Тадића за време НОБ-а, у којој оптужују Ђиласа, Ђилас ће саговорнику, већ сада покојном Момчилу Цемовићу, рећи: „Обрачун са Тадићем сам слутио и као властиту судбину...” (*Побједа*, 24. децембра 1989).

Па ако је тако или слично, зашто – друго питање – само Милована Ђиласа претражују, само њега суде и пресуђују, објављују клеветничка писма као „мишљења”, зашто свезнајући уредници (који ништа нису прочитали пошто су „по природи” генијалци) то штампају? Али пре него што бисмо ма шта одговорили на питање које тражи оговор у нашем првом питању, ваља рећи нешто о изузетно патолошком у нашој средини, комунистичкој и антикомунистичкој: напади на Милована Ђиласа, клевете и дезинформације, долазе тек када је он пао с власти. И даље, просечан човек наше средине не може да „морално” прихвати да неко такорећи добровољно оде с власти на робију! Има ли сличног случаја у нашој историји, а можда у историји других народа? Троцки је напустио Русију, Солжењин је њега следио. Ђилас није изишао из земље него се вратио у робијашницу у којој је у доба монархије провео три године. Зар нама Ђилас није „стран човек”, туђинац за наше нарави, „странац” – како би га крстио један новинар – Црногорац који напушта власт да би отишао на робију?! Могу ли то да схвате новопечени православци који сувише живе овоземаљски живот да би као мислили на свој загробни живот?

Ово је изузетно занимљиво питање: зашто је само Ђилас под кишом напада у последњих десетак година? Ја бих рекао да ту има много разлога који се тичу наших нарави, а тичу се и опште психологије после пада комунизма и после пада Милошевићевог режима. Оно што сам већ навео у претходним редовима, јесте да Броз и други који бивају врло пажљиви кад говоре о репресији, нису јој давали неки специјални положај. Напротив, Александар Ранковић је на једном партијском Конгресу, одржао читаво предавање, против незаконитих поступака. Ђилас је био савим други револуционарни тип који је признавао да је репресија у револуцији неминовна, да је било репресије и да ће бити репресије, и та искреност остала је у подсвести многих. Цела Партија је водила репресивну политику после 1945. и према Голооточанима после 1948. године. И Броз и Ранковић су били стаљинисти, Ђилас лењинист!

Један други феномен који је погађао нашу средину, то је чињеница да је Милован Ђилас, и поред тога што га је Партија одбацила, и поред робије, остао жив и успешан и угледан, и објавио низ књига. То наши људи бар у оваквим тешким временима тешко могу да схвате. Ђиласов

случај је био узнемиравајући у периоду после 60-их година. За просечног нашег човека који је живео у једној популистичкој идеологији изградње, модернизације и стандарда, у присуству таквог напредовања, постоји један други човек који се бори за неке идеале и иде на робију! То смета просечном духу наше малограђанске филозофије, филозофије паланке! Кад је реч о антикомунистима, мора се водити рачуна да су они прихватили многа комунистичка гледања и једно од тих је гледање на Голооточане. Голооточани у широкој јавности не пролазе тако лако. Антикомунистичка преостала гомила по Београду, и првенствено по западној Србији, гледала је углавном на голооточане и Милована Ђилас као на издајнике. Ту се показује онај амалгам који је особито Милошевић искористио: срастање две колективистичке психологије, једне патријархалне и једне комунистичке, тоталитаристичке психологије.

ЛИЧНА КАРТА У ОПШТОЈ ДРАМИ

Можда претерујемо, али чини ми се да данас има у нашој средини стереотипа и предрасуда више него икада, а поврх тога још три ужасна недостатка: незнање, лењост да се упознају неке чињенице и несклоност да се сагледа целина проблема, или целина биографије једног човека. Наши „међуљудски односи” нису били само проблем за револуционарну власт 1945. и власт режима после шездесетих година; наши међуљудски односи изгледа да су проблеми и „национални” и „генетички”.

Личност и рад Милована Ђиласа је можда најбољи, и у исти мах, најтежи пример за ово размишљање. Зато овде, у наставку написа, дајемо поново „личну карту” Милована Ђиласа, карту која би нам помогла да сагледамо целину и да после размишљамо, не да одмах одлучно пресуђујемо са сигурним судовима.

Милован је рано почео књижевну каријеру и развијао је до Другог светског рата. Прву песму у прози, „Јутро на Биоградском језеру” објавио је кад му је било седамнаест година (дакле 1929); после тога је објавио до 1941. скоро деведесет јединица (тад му је било свега тридесет година), углавном приповедака, али и књижевних критика, приказа, полемика у кругу „леве књижевности”. Ту своју делатност је наставио тек на другој робији раних шездесетих година и тако је без прекида, са изузетном енергијом, писао да је на крају из тога начињена библиографија од двадесет и пет књига, што књижевних радова, што мемоарске литературе, што политичких расправа. Дакле, пре Другог светског рата неких четрдесетак јединица, за време од неких осам година, и после тога неких 25 књига од 1957. до 1994, дакле за време од неких 37 година. Да ли је тако богата радиност у писаној речи позната у нашој историји?

Породична карта Милована Ђиласа такође је значајна за посматрање и осматрање дела и лика Милована Ђиласа. Оца Николу убили су 1943. албански националисти за време немачке окупације Косова 1943, пошто су га Недићеве власти протерале из Србије на Косово. Милованова сестра Добра погинула је у борби с четницима у Србији 1942. Брата Миловановог, Алексу, убили су четници 1941. у Црној Гори. Другог брата Миловановог, Миливоја, убили су Немци на Бањици 1942. Изузев случајева страдања српских породица у Независној Држави Хрватској и у Црној Гори у међусобним борбама, тешко да има овакве породичне погибје у Србији за време Другог светског рата.

Ђилас је два пута робијао, од 1933. до 1936. у краљевској робијашници у Сремској Митровици, а потом по комунистичким робијашницама пуних девет година, од 1956. до краја 1966, с једним прекидом 1961-1961. године. Како је сам рекао, Милован је „сагорео младост и половину зрелих година” у Комунистичкој партији и Савезу комуниста доцније, али га робија није начинила осветољубивог ни у речи, ни у делу. О робији је објавио доста редака утисака и размишљања, посебно са дуге комунистичке робије од девет година, па чак и једну целу књигу „Тамница и идеја”. У нашој историји нема ни једног друштвеног радника те и такве биографије у току два последња века. Године 1962. комунистички суд га је осудио на 13 година робије само због једне књиге; „Сусрети са Стаљином”, и та књига је објављена у иностранству.

Свој духовни и друштвени живот Милован Ђилас је почео у књижевности са седамнаест година, али је у револуционарну организацију и акцију улазио са својих двадесет година, у познатим демонстрацијама у Студентском дому, код Вуковог споменика 1931, за боље услове у Дому, али у ствари против диктатуре краља Александра. Следеће године, са двадесет година, Милован Ђилас постаје секретар универзитетског комитета Комунистичке партије. После робије 1936, уз Александра Ранковића, бива главни човек Партије у Србији, и после само једне године улази на предлог Јосипа Броза у Политбиро Партије, што је потврђено на илегалној конференцији КПЈ 1940. године. Један је од главних, ако не главни говорник на масовним демонстрацијама 27. марта 1941, против владе Цветковић – Мачек, односно против потписивања Тројног пакта с нацистичком Немачком.

Рат из априла 1941. већ јула месеца те године постаје за Комунистичку партију Југославије – револуција. Ђилас је послат 4. јула у Црну Гору да као човек Политбироа, први човек црногорских комуниста, организује борбу против окупатора упоредо с револуцијом, планом за обарање старог друштвеног поретка и стварање новог комунистичког поретка. У Црној Гори Ђилас остаје само три месеца, одлази у Србију 2. новембра

1941, потом у Санџак и најзад у Босну. Походио је Црну Гору само једном, крајем марта 1942 – после „левих скретања”, репресије над самим комунистима, самовољним и недисциплинованим. И потом, ту остаје до маја исте године. Дакле, за време партизанског рата од јула 1941. до ослобођења извесних територија и у Црној Гори октобра 1944, дакле у току три године и три месеца Ђилас је провео у Црној Гори неких пет месеци, а оптужују га на свим странама малтене да је руководио репресијом у току четрдесет месеци.

Главни рад Милована Ђиласа у току партизанске борбе је био уређивање *Борбе* и рад на двама скупштинама Антифашистичког већа. Да ли је писао изван оквира партијског гласила, не знамо, али је претпоставка да није. Вероватно је скупљао утиске и чувао их, да их објави једног дана, што се и догодило с књигом „Револуционарни рат”. То је драмска хроника борбе партизана против Немаца, Италијана, усташа, четника, и најзад сусрет и преговори са представницима немачке војне силе у пролеће 1943. године. Ђилас је први Југословен који је ту *story* објавио 1977. на енглеском, истина четири године после америчког дипломате и професора Waltera Robertsа, али су грађани Југославије могли да у својој земљи сазнају за ову историјску тајну покушаја тренутне сарадње са окупаторима тек 1985. године (Мишо Лековић, „Мартовски преговори 1943”). Да будемо још јаснији и прецизнији, Владимир Дедијер је у трећем издању свог „Дневника” 1972. само поменуо да је Ђилас учествовао у преговорима с Немцима у Загребу.

С доласком на власт Комунистичке партије Југославије и Народноослободилачког покрета, Ђилас је морао као члан Политбироа КПЈ играти прворазредну улогу. Међутим, он за све време учешћа у власти 1945/1954, непуних девет година, нема ни један „егзекуторски” положај; није ни у унутрашњим пословима нити у спољним пословима. Њега у ствари функције као надлежност вршења најнепосредније власти не занимају. То није човек на власти и то се види 1954. године када власт напушта с врха њене вертикале. Међутим, то не значи да Ђиласов утицај после 1945. године није био изузетан. Као први човек Агитпропа, средишта партијске и државне пропаганде, Ђилас је дејствовао не само у влади него још више у јавности. Њега грађани виде и чују малтене више него икога другог из власти. Ђилас пише такорећи сваког дана, даје лекције, „осуђује и пресуђује”.

Сви београдски малограђани од Врачара па до Дорћола оплакују малтене неког трговца који је био осуђен на робију због недозвољене трговине у поратним годинама, али један чланак Милована Ђиласа је том трговцу повисио казну, али га није „убио” – како се прича по оној „рече ми један чоек”.

Ћилас је иначе вршио извесне функције после марта 1945: министар за Црну Гору, најзад министар без портфеља, потпредседник Савезне владе и председник Савезне скупштине. И ту је крај приче о власти.

У том времену од девет година власти, Ћиласова улога можда је најзначајнија у борби против Информбироа. Није нико у Политбироу тако јасан и жесток као Милован Ћилас у одбрану КПЈ од напада СССР-а. Често сам се питао после педесетих година да ли би дошло до таквог отпора у Комунистичкој партији Југославије да није било Ћиласа? И Броз и Кардељ, без обзира на свој лични и политички отпор, били су ипак „студенти” Коминтерне. Код Ранковића је српско-руско-словенски комплекс био ван сваке сумње снажно присутан, иако није имао ону чаршијску ксенофобију – више сељачку „државотворну” отпорност. Али Ћилас, вероватно највећи обожавалац Русије као Русије, и Стаљина као Стаљина, већ у првим сусретима са совјетском стварношћу, види више од других и признаје више од других. И реагује снажније и убједљивије него други. Врло је вероватно да је у тој антиинформбировској акцији Моша Пијаде био, бар по речи изговореној и написаној, сасвим близак Миловану. Али поред Москве, Ћилас путује и у друге престонице, преговара, после 1948. у Паризу, Њујорку, Лондону, и у Рангуну. Ако му је одредница у јавној делатности – пропаганда, култура, школство, у стварности он дејствује у врло значајним операцијама и у међународној политици, односно у југословенској спољној политици.

Иако можда најрадикалнији, у сваком случају један од радикалних вођа југословенских комуниста, Ћилас се разликује од скоро свих првака Комунистичке партије Југославије зато што он „први иде знатно даље и тражи нешто дубље” (Василије Калезић). За њега социјализам+комунизам није затворена књига као што је била затворена с Марксом и марксизмом. Ћилас није идеолог, како мисли Калезић; он је политички мислилац, дебатер и истраживач, стваралац интелектуалне атмосфере која је била увек страна нашим некомунистима, још више него комунистима. Он је први међу комунистичким вођама, већ 1950, иступио на Правном факултету на начин који се није очекивао. Говорећи о проблему школства „у борби за социјализам”, четири године пре фамозне серије у *Борби* крајем 1953, Ћилас се изјашњава „за слободну измјену мишљења и искустава, ..., а не наметање партијске линије и правилних партијских ставова”. Тражећи иницијативу студената и професора, Ћилас предлаже да се то чини и с професорима „који нијесу имали везе с марксизмом, али су стајали на становишту слободне борбе мишљења” (*Борба*, 5. јануара 1950). У „Савременим темама”, које су чак биле хронолошки пре горепоменутог говора на Правном факултету, он је први и једини ушао и у јавну расправу с двојицом младих правоверних словеначких комуниста, године 1952. о теми

„Класа или каста”. Ђилас пориче да има бескласног друштва и социјализма у СССР, њихов систем и владавину назива државно-капиталистичким и кастинским. Два Словенца, књишки режимски људи и идеолошки теоретичари, одбацују Ђиласово гледиште. Нико није примећивао ове нове Ђиласове методе. Можда ни сам Ђилас је више него слутио, сазнавао куда иде. Тражећи „нове путеве за социјализам”.

РОБИЈА КАО СУДБИНА И ЕПИЛОГ НАШЕ ИСТОРИЈСКЕ ДРАМЕ

Следе још два периода, посебна у животу и раду Милована Ђиласа. Први је од 1956. до краја 1966. То је робија, више суђења, само једно јавно јануара 1956. где се Ђилас жестоко бранио, бранио себе и своје идеје. После тог, остала суђења била су тајна, ван јавности, и Ђилас виђе није хтео да се брани. Али за све то време, на робији, Ђилас ради: пише. Многе књиге, од поменутих двадесет и пет, написане су на робији. И ови подаци показују да је реч о изузетној личности које нема ни Црна Гора ни Србија, а нема је ни у целом југословенском друштву. Како наше друштво, састављено од толиких десетина хиљада генијалаца, није могло све то да примети у току последњих деценија нашег једног времена – ни Бог не би знао то да објасни!

Чињеница да је Милован много писао и у дневној штампи између 1945. и 1953. и чињеница да је надживео не само Јосипа Броза него и Едварда Кардеља и Александра Ранковића, а био је и нешто млађи од ове двојице – изазивале су и завист и љутњу. Онај херој што је у једном магазину пре неколико година написао под псеудонимом да је Ђиласа требало осудити пре него што је умро 1995, односно да није смео завршити живот у кревету, у свом стану, у коме су живели његов син, снаха и унук, казивао је нешто злоћудно, морбидно – да појачамо, антиљудско, злурадо, љубоморно, излив мржње једног малог и рђом обогаћеног нашег грађанина. Милован Ђилас је у ствари победио зло, а многи нису ни после толико година. Милован је победио зло трпљењем, испаштањем, радом, учењем и размишљањима, прочитавањима и дебатама у мери коју су му прилике и власти и људи око њега дозвољавали.

Али лична карта у нашој драми међусобног убијања, глајхшалтовања, масовних патњи у глади и болести, учења и мучитељства, не може се замислити без низа писаца који су уложили велики труд да испитају личност и дело Милована Ђиласа. Мислим ту првенствено на изузетну аналитичку и дебатарску књигу др Василија Калезића „Ђилас, супротности писца и идеолога” (три издања, последње 1999).

Завршавамо два века своје историје у губицима какве нисмо ни сањали, нико од нас. Све што смо гајили као историјски идеал, са величи-

ном територија и бројношћу народа, завршило се у поразу. Све смо на крају два века изгубили. Није нам Ватикан наредио да будемо једини народ у Европи који је за време окупације организовао тако успешан грађански рат између четника и партизана, а тек усташко масовно клање истог тог народа! Други светски рат пружио нам је после партизанске и комунистичке победе изузетне могућности, и углед и новац, и модернизацију и индустријализацију, лет у свет. Све смо ми то изгубили. Једино што смо добили, то су више десетине хиљада побијених Срба, Бошњака и Хрвата, потом стотине хиљада избеглица на тлу Србије и више десетина хиљада по свету, у дијаспори. Осиромашени, сатанизовани, изоловани, помућених глава али с немерљивим самообманама о нашем достојанству, нашем небеском пореклу, о нашим задацима да са Кином и Русијом променимо и уредимо свет! Међутим, промене од 5. октобра 2000. године пре годину и по дана као да су унапредиле друштвену свест. Могућности нам се у најтежим условима ипак појављују, али ми и даље одлажемо, правимо се важним, државотворни смо – пошто смо изгубили велику државу. Легалисти смо постали у друштву које не зна за закон и где су закони и уставни испретурани као у незамисливој пустоши. И где је потпуно нејасна разлика између права и правде. А правда се замишља као задовољење личних неограничених амбиција а не као поштовање утврђених правила, уредби и закона.

Ко је Милован Ђилас после свих појединости, датума, навода, година, књига, суђења? „То је човечина”, рекао је један мој друг у емиграцији када су извесни пријатељи почели да ламентирају над судбином Милована Ђиласа. Милован Ђилас је књижевник од ране младости, политички борац за решавање социјалног питања, војник револуције, човек нове власти према којој ни лично није имао слабости. Чим је почео да сагледава најпре Совјетски Савез и, његов стаљинистички социјализам, чим је осматрао социјалистичке „генетичке” слабости, у потрази за правдом и слободама, кренуо је Ђилас са својим идеалом, за свој идеал. На том путу испречила му се снажна победничка револуционарна машина репресије. Али ту је Ђилас био човечина. И то у времену масовног антихеројства!

Вероватно најбогатији познавалац лика и дела Милована Ђиласа, Василије Калезић, стално се враћа Ђиласовим променама мишљења, на недоследностима, на феномену „рушења поретка” који је сам Ђилас „градио”. Није ми лако да кажем да се ни у једном часу с тим Калезићевим ставом не слажем. Милован се није борио између књижевника и идеолога. Код њега је књижевно, уметничко у лепој књижевности, ишло заједно с његовим револуционарним радикализмом, било је испреплетано, и тај се радикализам јављао час у књижевном час у политичком облику. Ту је проблем. Зато је Ђилас не контроверзан него „неухватљив”. За чо-

века његовог кова власт ништа није представљала. Идеја је била суштина, стално тражење целисходнијих идеја код једног слободног човека, слободног тотално, слободног „без пардона”.

Да ли је Милован политичар? Или је Броз прави политичар? На једном месту сâм Милован каже да је он у политици интелектуалац. У правој политици мора да буде интелектуалаца, политика не може без морала и не може да буде без интелектуалца иако није само интелектуална радња. Не мора да буде идеологија, може да буде само идеолошки правац или јасан програм. Ту је и разлика између марксистичко – лењинистичког тоталитаризма с једне, и многих праваца демократије, с друге стране. Таквом човеку, као што је био Милован Ђилас – што је рекао Дедијер „мало је људи таквог калибра” какав је био Милован Ђилас, таквих у нашем друштву било је увек, и у XIX и у XX веку, али нико као Милован Ђилас није платио своје идеје, свој интелектуализам, своју књижевну радњу.

Да додам, Броз није био политичар, човек који се бори на изборном тржишту с другим странкама и другим идејама: ко ће добити битку. Он је био само одличан оператор и манипулатор који остаје на власти с многим недоследностима – на пример, између Стаљина и Балканског пакта, али политика није само остајање на власти. Јавно мњење нема опипљиву физичку и персоналну власт, а може бити јаче од свих политичара, њихових масовних странака и њихових изборних резултата. Наравно, може се песимистички закључити овде да Ђилас, на жалост, није ни изблиза имао ту идеолошку власт, или утицај, изузев првих недеља пре пада јануара 1954. године. Ђилас је све више постојао истраживач и политички мислилац о земљама социјализма, али за међународно јавно мњење, не за „Југословене” који су се уљуљкивали у своје златно доба комунистичког популизма: што бољи стандард, што више ефемерних слобода, што мање стварних слобода, што мање правних санкција за грађанске преступе, што више антихеројства. Шта је том нашем свету значео неко, ко је због идеја и због пророчанских предвиђања шта се спрема југословенским срећним народима, робијао девет година?

ЧОВЕК ПОБУНЕ

Ђилас је био човек не само истраживања, тражења, него и човек побуне. Његова прва књига о Његошу 1952, више је напад на романтичарско приказивање књиге Исидоре Секулић „Његошу – књига дубоке оданости” (1952) а није непосредно уперена против саме Исидоре. У ствари, Милован одговара на романтичарски приказ Ђузе Радовића о Исидориној књизи о Његошу. Милованова реакција није толико агресивна као одговор Радовићу колико је наши људи посматрају као чин човека на

власти који жели да командује у књижевности. Тако је то вероватно схватила и Исидора Секулић! Право мишљење о Његошу Милован је објавио на енглеском 1966. у Сједињеним Америчким Државама. Та побуна из 1952. против стереотипа, против предубеђења, против малограђанштине, против националистичких заблуда, против романтичарства, била је један део бића Миловановог. Зато и она подршка историчару Ђурђеви који је доказао да није тачно уврежено мишљење и међу историчарима да Црна Гора није никад била покорена од Турака. Ако је устајао против херојике београдских књижевника и критичара, он је устајао и против херојике Црне Горе. Код њега није било онога чега има код савремених србијанских анационалиста који трпају све националистичко на Србију, а затварају очи пред другим национализмима, и последњим у Црној Гори. Ако су изрази и иступи Милована Ђиласа врло често радикални, његова начелност је далеко снажнија од наших људи који „аутохтоно” мењају мишљења, мењају најчешће под притиском власти, под притиском поднебља, или због својих личних амбиција.

Доста се расправљало о ставу и држању Милована Ђиласа на пленуму Централног комитета СКЈ јануара 1954. Сви се слажу да је то држање било слабо другог дана – и сам Ђилас то признаје – и да је Ђилас био савсим конфузан, и у последњем часу скоро покајнички. Како да се то догоди таквом једном мислиоцу и борцу какав је био Милован? То врдање и несналажење у одбрани од напада Партије требало би посматрати не као „идеолошко” него као тренутак када се ту појављује осетљиви литерата који своју патњу изражава на један неборачки начин. Али за човека који је сав свој живот и рад и пре робије 1933. и после 1936, посветио тој партији Комунистичкој, први и последњи пут реагује као што никад није раније реаговао. Тренутак слома више него слабости. И то тренутак који траје неколико часова и неколико дана. Мислимо да се том тренутку придаје превише важности.

Међутим, далеко је снажније и трајније лицемерје Едварда Кардеља који у једном тренутку, доцније, портретише Милована Ђиласа: „Његова незајажљива амбиција, грађена на илузијама, надвлада (је) разум”. Данас, после скоро пола века од тих збивања у комунистичкој Југославији, ко је имао амбиција да остане на власти? Робијаш у времену од дванаест година? Ко је градио и живео од илузија? Кардељ и другови или Ђилас који пише 1994. у својој књизи „Пад нове класе: повест о саморазарању комунизма”:

„У револуцијама су потучени национализми, али они лако букну елементарном силином уколико се нису у друштву развили одређени односи: демократске институције, слобод-

на економија, средња класа. Комунизам је у томе оставио иза себе пустош из које су букнуле идеологије и покрети којима је надобхват био сирови материјал мржње и огорчења, уврежених злих сећања и, надасве, идеологизованих веровања да су други криви за све националне и друге недаће и да се оне могу отклонити саздавањем 'чистих' националних држава".

И да ли се у овим Ђиласовим речима назире став да су националистичке фрустрације, страсти и акције биле изнедрене у интернационалистичком покрету „народа и народности” Југославије, без обзира што су имале корене и у ранијим деценијама и у ранијим вековима. Национализам нису измислили следбеници Слободана Милошевића или он лично. За појаву националистичких екстремности, какве су почеле вулкански да бујају после 1990. године, такође су одговорни идеологија, систем и владајући људи пре 1987. и пре 1990. године.

Оно што је не само занимљиво већ и врло значајно јесте да Ђилас разликује методе и етику у временима револуције од метода и етике у мирнодопско време. За њега је требало да револуција престане са узимањем власти и са успоставом каквог таквог правног поретка. Та етика са начелом „циљ оправдава средство” вреди „можда” „за неке краткотрајне употребе, на пр. у револуцији”, каже Милован у својој одбрани јануара 1955. Међутим, ако се та и таква „револуционарна” етика „устали и наметне као нешто више, претварајући се самим тим у нешто неприродно и сектанско”, онда постаје заблуда „која би могла постати кобна за развитак наше земље, а поготово правде и правосуђа у њој”. Па онда настаје једно кајање вишег степена које наши људи, ни у то време, ни данас, не разумеју: „Када износим ово, хоћу да кажем да сам за формирање таквих метода борбе и сâм итекако одговоран, нарочито идејним радом, иако сам већ две-три задње године видео, па и причао да су оне методе недемократске, нечовечије и партијске”, „... јер човек мора пре свега бити човек – друштвено биће које се држи етичких начела”, каже Ђилас у тој дугој одбрани јануара 1955, бранећи Владимира Дедијера. „Свети ми се сада систем који сам и сам изграђивао”, завршава Ђилас.

„Прелом” који је настао код Ђиласа – трећи по реду, први с робијом у 23. години, други са избијањем рата и грађанског рата 1941 – био је „раскид са Совјетским Савезом и Стаљином”. Код Милована „почело је – почело је неодољиво, мада споро сазревајуће” „интелектуално, па и емоционално и приватно осамостаљивање”, „прокуљале су пригушиване критичке идеје – дакако против совјетског система и стаљинистичких метода, али са посредним пригушеним осветљавањем југословенских реалности, будући да су оне у бити биле, ако не истоветне, без сумње

сличне совјетским”. Одвајајући се од Совјета и Стаљина, Ђилас се за тренутак вратио Марксу, почео поново да га прочитава, па одмах дошао на идеју да је совјетски систем у ствари „државни капитализам”. Следећи корак био је налажење идеје о самоуправљању, идеје „фабрике радницима”, власт радничке класе. Најзад, пут ка савршеном друштву, ка савршеном социјализму, реализованом комунизму!

Поставља се једно деликатно морално питање. Зашто је Ђилас, после изјаве привржености Савезу комуниста 1954. јануара, на седници Централног комитета, кренуо у акцију такорећи после неколико месеци? Реч је о једној Миловановој илузији. Он је очевидно претпостављао да ће после кооперативне изјаве од јануара 1954, њега режим оставити на миру и послати га на рад на неки од споредних колосека – са претпоставком да ће ћутати. Међутим, реакција после самог састанка ЦК Савеза комуниста Југославије била је жестока: изолација, организовани напади нашироко примењени, клевете са свих страна. Он није могао то да прегори. Он је кренуо, како каже Калезић, у освету. Слажемо се за тренутак у тој оцени, да његова, Милованова акција, може да личи на освету, али то би, по једном суђењу, била малограђанска реакција. У ствари, Милован се више није осећао обавезним да се држи свога обећања. Приврженост Партији – да, али ако Партија има непријатељски став према оном ко се каје и спреман је на солидарност и сарадњу, онда – не. Ако Партија то не може или неће, онда и обећање на привржености нема свој смисао ни своју вредност.

Али ни „Анатомија једног морала” ни „Нова класа”, иако изгледају осветничке, нису то у својој суштини. Нема освете без власти, а Милован је био развлашћен још јануара 1954. Та догађања, та два чина, у ствари су само изненадни ударци еволуције коју преживљава Ђилас. Уместо постепеног поступања, како се он изјашњава – за демократску еволуцију, против рестаурације старог поретка – он удара снажно, али публицистички, идејно, не као власт. Ту ће свакако бити разлике између удараца које му приређује Броз, Кардељ и ЦК СКЈ јануара 1954. Једно је метода а друго је садржина. Иако напушта идеје револуције, Ђилас у свим тим годинама, од 1954. па до 1966, и после тога када пише писмо Брозу марта 1967, у ствари поступа револуционарно, не на малограђански и стереотипни, антикомунистички начин. Калезић уопштава када вели за сличне ситуације да је Ђилас фантаста; он јесте то само за оне који су поклоници режима и за оне који не схватају историјски значај југословенског пута у социјализам, као и сваког другог пута у марксистичко-лењинистички социјализам.

Не треба заборавити да у својим премишљањима и размишљањима, унутрашњим превирањима, Ђилас увиђа да су социјализам и марксизам

посебно везани за радничку класу, за друштво као колектив. Али, ако нема слободе за појединца уколико се овај не покори „друштву”, то није слобода. Ђилас жели и члана друштва, појединца, слободног и равноправног са онима који су на власти. Нема слободног друштва ако нема слободног појединца.

Василије Калезић вели да је Ђилас почео са литературом са својих седамнаест година и да у том раду „нема ничег почетничког”. И даље, Ђилас је „умјетник велике и изоштрене опсервације, снажних доживљаја и проклетог сазнања о томе шта је човјек а мора бити човјек...”. На крају крајева, Ђилас је пре свега „доследан самом себи”. То што је био комунист и револуционар, партизан и један од носилаца репресије и функционер власти, стаљинист и титоист, нема битног утицаја на његову интелектуалну слику као целину. Не можемо мерити људе према чинима од две или десет година, ако су они активни скоро седамдесет година. А Ђилас је интелектуални делатник од 1928. до 1955. године, до своје смрти.

Да ли су ова наша казивања нека врста панегирика у славу Милована Ђиласа? Не. Нема шта да се дода Миловану Ђиласу, јер његово дело остаје за истраживање и просуђивање. Ово наше казивање је првенствено одбрана једног великог човека нашег времена – од малих људи нашег поднебља које све више личи на наше друштвено подземље.

Црна Гора, иако мала по пространству и по броју становника, била је последња три века скоро расадник људи за „поход” на Србију; добар део наше политичке и посебно интелектуалне елите у Србији пореклом је из Црне Горе. Само мали савременици у Црној Гори могу да се подсмевају „београдским Црногорцима”, међу којима би могао бити и Милован Ђилас, највеће име Црне Горе у последњих скоро стотинак година. Највеће име по мислима пророчким, највеће по интелектуалној делатности, човек политичке мисли и човек немерљиве жртве! И борац који је платио своје идеје, своје иступе и борбе са дванаест година робије. Нема таквих – па може то бити зазорно било Црногорцима у Црној Гори, србијанским Црногорцима, па и самој Србији, али неке релевантне чињенице вреде више од не-виђања и не-размишљања. После свршеног рата, и националног и грађанског, нико се није ни у Црној Гори ни у Србији, да не говоримо о другим областима некадашње Југославије, није супротставио времену помаме и антихеројства – као Милован Ђилас.

Сама Црна Гора је у току претпрошлог века имала два имена, Његоша као песника, мислиоца и модернизатора црногорске државе, и Марка Миљанова Поповића, хероја, мислиоца и моралисте. Милован Ђилас у овом прошлом XX веку представља највеће име Црне Горе.

НАЈЗНАЧАЈНИЈА ЛИТЕРАТУРА О МИЛОВАНУ ЂИЛАСУ

- Günther Bartsch, MILOVAN DJILAS oder Selbstbehauptung, 1971
 Mischael Milenkovitch, PARTS OF A LIFE/IME, 1973
 Armin Hetzer, SPONTANITÄT UND GEWALT, 1980
 Др Василије Калезић, СУПРОТНОСТИ ПИСЦА И ИДЕОЛОГА, три издања, прво
 1983. а треће 1999
 Stephen Clissold, DJILAS, THE PROGRESS OF A REVOLUTIONARY, 1983
 Момчило Ђорговић, ЂИЛАС, ВЕРНИК И ЈЕРЕТИК, 1989
 Горан Лазовић, ЂИЛАС О СЕБИ, ДРУГИ О ЂИЛАСУ, 1989
 Драго И. Станковић, АНАТОМИЈА ПРОЦЕСА МИЛОВАНУ ЂИЛАСУ, 1989
 Владимир Дедијер, ВЕЛИКИ БУНТОВНИК МИЛОВАН ЂИЛАС, 1991
 Бранислав Ковачевић, ЂИЛАС ХЕРОЈ И АНТИХЕРОЈ, 1991
 Момчило Цемовић, ЂИЛАСОВИ ОДГОВОРИ, 1997
 Зборник радова о МИЛОВАНУ ЂИЛАСУ, 1996

МИЛОВАН ЂИЛАС НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ: КЊИГЕ

- 1947, ЧЛАНЦИ, Култура
 1952, ЛЕГЕНДА О ЊЕГОШУ, Култура
 1970, НЕСАВРШЕНО ДРУШТВО, Наша реч, Лондон
 1980, ДРУЖЕЊЕ С ТИТОМ, Harrow, Middlesex
 1983, ВЛАСТ, Наша реч, Лондон
 1984, ТАМНИЦА И ИДЕЈА, Колашинска лига за људска права
 1986, СУСРЕТИ СА СТАЉИНОМ, Наша реч
 1988, ЊЕГОШ – ПЈЕСНИК, ВЛАДАР, ВЛАДИКА, Зодне
 1989, ЦРНА ГОРА (роман), Књижевне новине
 1989, ТАМНИЦА И ИДЕЈА, Киз „Траг”
 1989, ГУБАВАЦ И ДРУГЕ ПРИЧЕ, Народна књига
 1989, РАЗГОВОРИ СА СТАЉИНОМ, Књижевне новине
 1990, НЕСАВРШЕНО ДРУШТВО И ДАЉЕ ОД „НОВЕ КЛАСЕ”, Народна књига
 1990, РЕВОЛУЦИОНАРНИ РАТ, Књижевне новине
 1990, ДРУЖЕЊЕ С ТИТОМ, Заслон
 1990, ЉУБАВ И ДРУГЕ ПРИЧЕ, Универзитетска ријеч
 1990, НОВА КЛАСА, Народна књига
 1990, ЛОВ НА ЉУДЕ, (приповетке), Веселин Маслеша
 1991, ВЛАСТ И ПОБУНА, Књижевне новине
 1994, ИЗГУБЉЕНЕ БИТКЕ (роман), Просвета
 1994, СЛУГА БОЖИЈИ И ДРУГЕ ПРИПОВЕТКЕ, Српска књижевна задруга
 1994, ПАД НОВЕ КЛАСЕ: ПОВЕСТ О САМОРАЗАРАЊУ КОМУНИЗМА, Слу-
 жбени лист
 2000, РАНЕ ПРИПОВЕТКЕ, Нова 143

Већина наведених књига објављена је најпре на страним језицима, на енгле-
 ском, немачком и француском и другим језицима. Прва књига на страним језици-
 ма обављена је 1957, *The new Class*, а последња *Welten und Brücken*, 1987. године.

Desimir TOŠIĆ

RENEWED CONTROVERSIES ABOUT DJILAS

Summary

Ever since he fell from power in January 1954, way back in Tito's days, Milovan Djilas (1911-1995), literary figure, partisan leader and one of the main personalities of the communist regime after 1945, has been almost constantly the subject of controversy, in Serbia if not in Montenegro. The strength of „old” social mentalities in Serbian society can be detected in the present controversy. Although he died seven years ago, Djilas is still the butt of persistent attacks, always fierce and often crude. Such attacks come from elderly communists who see him as a „traitor” to his party and even to his country, while the anti-communist right considers him to have been the executor of communist power during the partisan-chetnik civil war of 1941-1945 and after the communist takeover in 1945.

Desimir Tosić, who has followed the life and work of Milovan Djilas for half a century, stresses once again a few elementary facts. To start with, Djilas was first and foremost a writer. He started to publish when he was but seventeen years old, and by the time of his death had published some ten volumes of novels and short stories. He is a chronicler and writer of memoirs, who has left a series of eyewitness accounts of the Communist Party of Yugoslavia, of the partisan war and of the working of power after the Second World War. Essentially, Djilas was not a man of power. He left the pinnacle of power very simply, in a manner that has rarely been seen in Serbian society before and since his time. He is political thinker inspired by the subject of his life in prison. At the time of the royal dictatorship after 1929, as a 22-year-old student, he was sentenced to three years hard labour; his communist comrades under Tito's regime sentenced him to a further nine years. Some of his works were written in prison.

In spite of that, after the fall of communism, Djilas did not join the ranks of all the usual anti-communists. He remained throughout his mature years a democrat who aspired to a democratic evolution in Yugoslavia. But few people followed his thinking at home, because Tito's dictatorship was strongly supported by the capitalist West, and society lulled itself into thinking that such support would never end.

